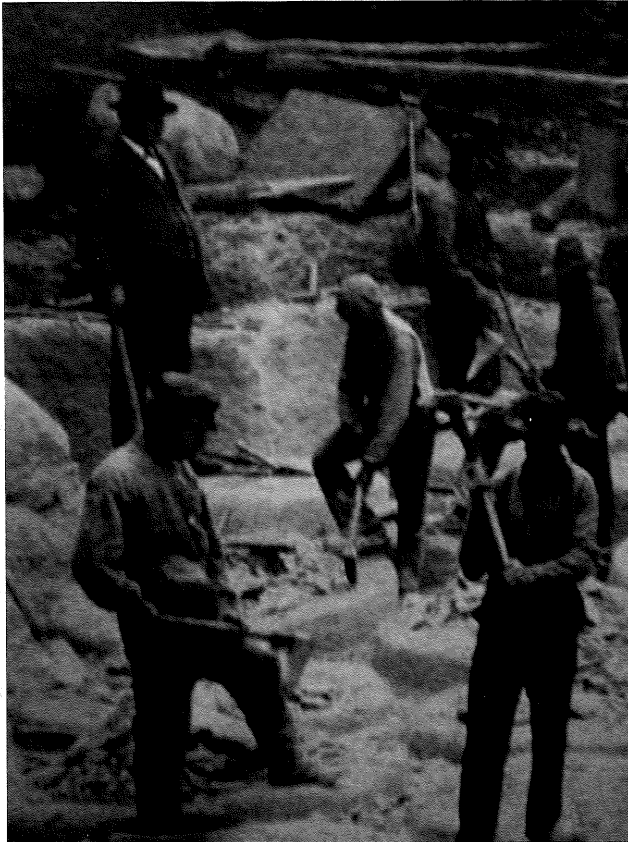

Språket i Fjället

Stenhuggarnas olika termer i Lugnås
och dess betydelse.

av
Holger Buentke & Ingemar Beiron

*"- När mjölnare komma och skola köpa
stenarna, ha de inte samma
benämningar som vi."*

Stenpatron och Fjällakarlar

Copyright 2007 - Holger Buentke & Ingemar Beiron

ISBN 978-91-977086-0-9

Agn	<i>Skiktning i gnejsen, se även flok eller hvarf.</i>
Aгна ligger	<i>Skiktet ligger, vilket är negativt för huggningen. Se också hvarf.</i>
Aгна står	<i>Skiktet är lodrätt, vilket är positivt.</i>
Aln	<i>2 fot ca 60 cm eller 59,4 cm</i>
Andra (östra) sidan backen och denna sidan backen.	<i>Man pratade med utgångspunkt från den sida som man var på.</i>
Avpolering	<i>Avplaning av malytan eller stenens kant. Mjölaren gjorde också en "polering" genom att "mala" sand. Lugnåsbergets höglåta. Även berget som sådant när man pratade om arbetet in i dess kanter.</i>
Backen	<i>Träbanor till kärror. Se även Vandring.</i>
Bana	<i>Att förse stenen med järnband som förstärkning mot sprickor i stenen.</i>
Bandas	<i>Svartkrut, som lagrades i kruthuset, bl a vid Krigs- mansgården nära Lugnås Kyrka.</i>
Bergakrut	<i>Lager där stenen bryts. Se även Grundfjell.</i>
Berget, kvarnstens~ Bittiamorna	<i>Tiden före den ordinarie arbetstiden då, mest kvinnor, utförde "städning" – se städa.</i>
Block	<i>Brytblock för linspel. Brytblock sattes för att ändra riktning på dragkraften.</i>
Bock	<i>"Krafta" eller vindspel som användes för att dra upp stenar från underhacket. Främst benen och tvärsån till vindspelet.</i>
Botten (av berget)	<i>Nedre gräns för den vittrade kvarnstensgnejs som man använde. Botten kom man till när det blev för hårt att hugga.</i>
Bre(d)hacka	<i>Verktyg till grovputsning av stenen.</i>
Brytflok, brytfloka	<i>Lager i bergets ytterkanter (under hårda revet) som togs bort för att komma åt gnejsen.</i>
Bråtabytta, bråtalåda	<i>Hink eller låda till förvarande av viggas och täppor.</i>
Bråte	<i>Stenavfall, vraksten, varp, tvet.</i>
Bråte	<i>Viggas och täppor.</i>
Bäljkarlar	<i>Män som pumpade smedens bälg.</i>
Bänkfjäll	<i>Mönstret med breda "trappsteg" som bildades när kvinnorna stod och langade upp stenrester ur underhacket. Nivåer på 60-70 cm i tvethögarna.</i>
Böss, bössen	<i>Lagerbussningar för axlar.</i>
Cirkel	<i>Passare av trä eller en lina och krita.</i>

Cirkla ut eller sätta upp (stenen)	<i>Rita upp stenen på kvarnstensberget före huggningen.</i>
Denna sidan (västra backen—	<i>Man pratade med utgångspunkt från den sida som man var på.</i>
Andra sidan backen	
Dra viggan	<i>Slå på viggarna för att få loss stenen.</i>
Enbett	<i>Skackel för en häst. Tvåbett, etc.</i>
Famn	<i>3 alnar = 1,78 meter</i>
Fattigstöva	<i>Fattigstugan. Numera Lugnås Bygdegård.</i>
Femstenarör	<i>Häradssten/Gränssten. T.ex. Trossebodstenen.</i>
Finhuggning, rät~	<i>Avjämning av stenens yta.</i>
Fjä(de)rvagn	<i>Fjädrad vagn att åka i. Även Åkevagn.</i>
Fjäll	<i>Grundfjell, urberg men också stenbrott i Lugnås.</i>
Fjällagubbe	<i>"Fjällagubbe" är ett felaktigt modernt påfund. Rätt uttryck är Fjällakarl eller Fjällare.</i>
Fjällahåla	<i>Öppet fjäll, dagbrott.</i>
Fjällakarl, fjällare	<i>Arbetare i fjället</i>
Fjällakovet,	<i>Lungshot eller silikos. Lugnåsberget och alla berg med kvarts är extra farliga att hugga i. Man hostade så att man "kövna". Symptom på silikos.</i>
Fjällakåven	
Fjällalag	<i>Arbetslag i fjället</i>
Fjällatvet	<i>Se Tvet.</i>
Fjällägare	<i>Huggare med egen mark.</i>
Flack, flag, klof	<i>Horisontella sprickor på upptagna stenar. Flack sänker priset, eftersom räfflingen kan misslyckas</i>
Fles	<i>Inbäddade kvartsbollar i gnejsen.</i>
Fles, röd~, svart ~	<i>Kvartsbollar, ~ådrar med olika nyanser.</i>
Flinta	<i>Inbäddade kvartsbollar i gnejsen.</i>
Flok	<i>Skikt i berget. "Floken inte rätt" = sneda skikt.</i>
Fot	<i>2 kvarter = ca. 30 cm.</i>
Frambonke	<i>Främre vagnsdelen med upplag för "rearna". Se rear.</i>
Fuling	<i>En defekt sten. "En fuler en!"</i>
Fårk	<i>Hävstång. Spett.</i>
Förskinnspump	<i>Kvadratisk rör av träplankor med bottenklaff och stång med skinnpåse (ofta från gammalt förskinn) för att dra upp vatten.</i>
Gaffel	<i>Skakel till häst.</i>
Gagnvirke	<i>Trä som vuxit till användbar form, t ex skaklarna till en skottkärra.</i>

Glusor	Kalkstensådror, ~bollar.
Godetak	Se Hårda refvet nedan.
Gott berg, i motsats till hår(d)t berg	Förhållandevis lätt bearbetat berg. Vid lossningen kan det ta 5-10 minuter vid gott berg och "både halva och hela dagar" vid hårt berg.
Grep	1 grep = 3 tum = 1/8 aln eller 74,2 mm.
Grep	I princip en tvärhand som griper runt ett skaft.
Grep	1/2 kvarter = 3 verkstum = 7,5 cm. Användes för stenens diameter som är mellan 12 och 22 grep eller 890-1630 mm.
Grundfjell	Urberg
Gröna moran	Skikt i sandstenen som lätt vittrar (mörnar) sönder och då blir grönt.
Grönskå, skå	Mjuk, grön leraktig massa
Gäll	Pastoratet.
Hacka ,(stena-)järn	Enkel- eller dubbelspetsig hacka. Se även picka.
Hackskiffer	(Sand-)sten, som kunde hackas bort.
Hallen, tjocka ~	Nedersta delen av sandstenslagret som måste tas bort innan gnejsen blev åtkomlig.
Hank	Skyddsband av trä rund kvarnstenen.
Hejderidare	En slags beriden "skogspolis" på 1600-1800-talen.
Hemmane	Jordlott, hemmansdel eller lägenhet.
Hottejärn	En kraftig hacka.
Hovnehäck	Vagn för mindre last.
Hugga flack i en sten	När en upptagen sten spricker horisontellt vid bearbetning.
Huggning, ned ~	Att hugga (ut) stenen. I princip lika Nötningen.
Hvarf, hvarfighet	Lager eller skikt i berget, allmänt lodräta. Se agn.
Hvitling	Kaolin, vittrad (h)vit fältspat
Hårda refvet	Tunt, hårt sandstensskikt i lagom höjd för att kunna sparas som tak i underhacket. Se även Godetak.
Här(de)n	Härden i smedjan.
Hökorje	Sattes på vagnen när man skulle köra hö, eller vagn enbart för hökörning.
Jutehäck	Vagn för mindre last.
Järn, stena ~	Gemensamt namn för verktyg till stembrytningen.
Järnspekt	Järnspekt, ofta med ögelformiga handtag.
Kanneflaska	2,584 liter
Kattsten	Vindslipade kvartsbollar i konglomeratet.

Kil eller vigg	Kil , för att kila loss stenen.
Kila	Stenen kunde kila, dvs. spricka isär snett
Klockelod, ~lona	Sandstenslager som spricker sönder i kubiska bitar liknande klocklod.
Klof, flag	Horisontala sprickor i gnejsen. Vertikala = Lopp
Klof, komma till klof	Horisontella sprickor som man kan komma till under huggningen.
Krafta	Gångspel (vindspel) för att dra upp stenen
Kran	Har använts enligt Rudberg i några (förmodligen enbart stora) fjäll för uppfordring av stenar. Annars bara vid järnvägsstationen och hamnen.
Krappståndare	Flyttbar "vinsch". I princip en mobil "krafta" men inte så kraftig.
Krok	Måttanordning för att rita stenens tjocklek vid arbetet med finhuggningen.
Krushammare	Tvåspetsad liten hammare. Användes tidigare till grovputsning och mindre arbeten.
Kull eller koll	Arbetslag. Ett kull kan bestå av flera lag.
Kvarnstenspatron	Ägaren till de flesta stenbrotten.
Kvarter	= 2 grep eller ca 15 cm. 10 kvarter = 5 fot = 1,48 meter 1 meter = 3,37 fot = 6,75 kvarter.
Kvarter (dricka)	0,646 liter.
Käll eller kull	Arbetsgrupp som hugger ett fjäll.
Känns i läggarna, det	Att känna i benen (när man står på stenen) och då den lossnar från berget. Se Påkänning.
Lag se fjällalag	Mindre arbetsgrupp.
Lastbonke	Se Frambonke
Leabonke	Framaxelleden eller Svängbonke.
Lesprint	Sprinten genom Frambonken och framaxeln.
Longanäs	Gamla namnet på Lugnås.
Lop(p)	Anvisningar till eller vertikala sprickor i gnejsen.
Lossning(en)	När stenen tas loss.
Lotter	Andelar i kull. Andelar i stenbrott.
Lugnåsdricka	Ett starkt, hembryggt öl, vars recept är helt borta. Troligen liknande Gotlandsdricka, m.fl.
Lunngås	Lugnås vid 1560-talet.
Lurn	Lurformad del på bakaxeln i vilken stången löper.
Lurstång	Fram- och bakvagn hålls ihop av lurstången.

Lus	<i>Slitytan mellan last- och svängbonken. Kunde ofta vara av läder som tog åt sig smörjningen.</i>
Länsösa	<i>Tömma brottet på vatten.</i>
Löske	<i>Köra hem hästar/oxar utan vagn.</i>
Löt, ven	<i>Trädelar i vagnshjul.</i>
Maskar	<i>Lokal benämning på vissa spårfossil.</i>
Mebott	<i>Vagn för transport av gödsel eller till och från kvarn.</i>
Mila	<i>Mila för produktion av träkol.</i>
Mina	<i>När stenen har huggits ned till rätt djup, skäres en rand, en mina, till kilarna.</i>
Morklöfta, moders- klyfta	<i>Berget, kvarnstensberget eller Fjäll.</i>
Morronbeta, bittiamorna	<i>Städa bort skrotsten och länsa vatten före alla andra på morgonen. Oftast arbete av kvinnor och "arbetsföra" barn.</i>
Mörnar	<i>Vittrar (sönder).</i>
Nedhuggning	<i>Se Huggning.</i>
Nitnagel	<i>En spik som slogs genom hjulens träband och in i trä-ekern.</i>
Nysätare	<i>Nykomling i kull.</i>
Nötning	<i>Huggningen runt stenen med ett större järn.</i>
Odd	<i>Varv vid kvarnstenshuggning. Olika varv hade sina särskilda namn.</i>
Pack, packor	<i>Stor hammare/slägga att slå på kilarna med</i>
Parstång	<i>Dragstång för två hästar. Förlängdes för fyra hästar.</i>
Picka, att	<i>Att hugga.</i>
Pickare	<i>Verktyg för finhuggning av stenen.</i>
Pickas	<i>Att skärpa eller finhugga stenen.</i>
Picka, pickor, se även hack	<i>Järnverktyg, att hugga ut kvarnstenar. Med picka menas främst dubbelbill (eggförsedd i båda ändar) för finhuggning och justering. Motsats Hottejärn.</i>
Pressylta	<i>Konglomerat av sandsten och gnejs.</i>
Priman	<i>Den högre kvalitén.</i>
Pump	<i>Till vattenpumpning i underhack</i>
Påkänning, det känns i läggarna	<i>Att känna i benen (när man står på stenen) och då den lossnar från berget.</i>
Rea, rear	<i>Kraftig bjälke på vagnen som stenen lades på.</i>
Reffling	<i>Räfflor eller det "mal-mönster" som gjordes på</i>

Romme	stenens ovansida. Arbeta av resp. mjölnare. Områden där huggning på en gång bedrives. Utomhus ca. 20-30 stenar. Inne betydligt mindre.
Råm(me), rum	1) Ytan som den liggande stenen upptar. 2) Ett rum i gruvan.
Rätthuggning, fin ~ Rödhall	Finhuggning av stenen. Oftast av äldre huggare Fältspatsrik gnejs (röd gnejs som ligger under kvarn- stensgnejsen).
Sandflok	Översta gula sandstenslagret med lös konsistens.
Schaktning	Att ta (schakta) bort jordlagren.
Segel	Järnet som uppbär stenen i kvarnen.
Skakevagn	Arbetsvagn.
Skenodd, skern	Andra varvet från stenen i arbetet med nötningen.
Skiffer	Allmän benämning på sandsten. Högre upp på berget finns svartskiffer = alunskiffer.
Skiljodd, skeljodd	Sista varvet närmast stenen.
Skjuter	Spränga.
Skjutflok	Lager som "skjuts" = sprängs bort.
Skjutskiffer	Skiffer som var så hård att de måste skjutas (sprängas) bort.
Skola, skoleholk. Att ~ hem.	Broms för lastvagnar. En träplatta med kätting som låste vagnens hjul. Att bromsa.
Skottkärror	Infördes ca 1850 av fjällakarlar som hade jobbat som rallare.
Skvaltkvarnar	Små kvarnar med horisontellt drivande vattenhjul.
Skå, grönskå	Lös grönaktig massa.
Skåla	Stenen kupade sig uppåt på undersidan, när den var uthuggen.
Slogs på spets, stenen	Stenen ställdes lutande med en stock i ögat som stöd
Släper	"Räls" av rundvirke eller plank som bär trärullar när man drar ut kvarnstenen.
Släppor	Lösare partier vid stenens fot mot berget eller lösa partier i stenen..
Smen	Smeden.
Smepöjkar eller sme- halvor	Småpojkar som hjälpte smeden och sprang med verktyg mellan smeden och arbetarna.
Smete	Tunna skikt av kaolinlera mellan sandstenslagren. "Colvet" i underhacken.

Smia, smier	Smedjan, smedjor
Småskiffer, smal ~	Tunna sandstenslager.
Snäckor	Lokal benämning på vissa fossil.
Socken	Lugnås socken. Ordet betyder "söka sig till något".
Staberg	Vittrade gnejsblock i konglomeratet.
Stativet	Uppstening runt ståndaren.
Stenajärn	Gemensamt namn för verktygen i stenbrotten.
Stenapackare	Geologer (paleontologer) som sökte fossil.
Stenen blåste	När den lossnade från berget, hoppade (blåste) den till lite grand.
Stenhvarf	2-3 stenhvarf från botten av berget till rödhall.
Stenskrot, tvet	Stenavfall som forslas ut ur berget
Stjärna	Fossil som liknande en stjärna.
Storägare	Som t.ex. S.A Svensson eller Hjelm
Ståndare	Mittstocken i krafta.
Ståda	Hinka ut vatten och bära ut skrotsten från underhacket. Arbete som ofta utfördes av kvinnor.
Sughävert, pump	Till vattenpumpning i underhack.
Svartskiffer	Alunskiffer söder om kyrkan.
Svängbonke	Se Leabonke
Sätta upp, cirkla ut	Rita kvarnsten på gnejsen.
Ta ut kvarnstenar	Gemensamt namn för allt arbete kring huggningen.
Tjockner	Kvarnstensbergets tjocklek i antal kvarnstenar på varandra.
Trossbod	I boden förvarades för byn gemensamt materiel
Tum	Tjocklek på kvarnstenar.
Tvet, stenskrot, fjällatvet,	Stenavfall som forslas ut ur berget. Högarna av lera och sandsten från schaktning samt skrotsten.
Täpper, täppor	V-formade plåtbitar, som sattes in före kilarna, så att dessa inte fastnade i stenen.
Ulebolk	Träbytta till skogssniglar som användes som smörjmedel av hjullager.
Uler	Skogssniglar.
Underhack	Bruten och sprängd (med svartkrut) gång eller "grufva" efter ca. 1850-talet.
Uppvindning	Uppfordring med bock/vindkubbe.
Uttersväng	Yttersida, yttersväng.
Vagnstakar	Stakar i sidan på vagnarna.
Vandring(ar)	Utlagd träbana på vilken man körde skottkärror.

Vattenvågar	Se Våg.
Verktum	2,5 cm och användes för stenens tjocklek som är mellan 10-20 verktum eller 250-500 mm.
Vigg(e)	Järnkil, användes för att lossa stenen horisontellt.
Viggarna draga, att känna efter att ~	Kontroll av att viggarna var jämnt slagna.
Vindgång, bock	Vindspel (vinsch) för uppfodring av kvarnsten.
Vinnkobbe, vindkubbe	Krafta eller i vissa fall mittstocken i krafta. Se även Ståndare.
Vitling	Vittrad sten. Se hvitling.
Våg, vattenvåg	Balansbom med hink för vattenlänsning i dagbrott.
Ytterodd	Varven utanför skenodden, se Skenodd.
Ämbar	Trähink
Änkor	4 ggr så många som änkemän vid 1890års folkräkning. Något får visserligen skrivas på olyckshändelsernas räkning, men detta var inte ovanligt i Sverige.
Ögat	Centrumhålet i kvarnstenen. Tar 1-3 dagar att göra.
Öppet fjäll, fjällhåla	Dagbrott.

Källförteckning

Ekelöf, Johan Alfred:

Det gamla Longanäs o dess vita sten, Mariestad 1949

Gyllenhaal, Johan Abraham. 1750-1788.

Citat från brev.

Hange-Persson, Berit: *Ordlista med gamla Lugnåords.*

Medlemsblad för Lugnås Hembygdsförening 1979.

Paulin, Ossian: *Kvarnstenshuggning.*

Göteborgs Museums Historiska avdelning Arkiv nr 1077, 1920

Rudberg, Gunnar:

Kvarnstenstillverkning i Lugnås i Fataburen 1906

Welin, Sanfrid:

Kvarnstensbrytningen vid Lugnås i äldre tider, Mariestad, 1942

Under olika samtal har vi även samlat in uttryck från;

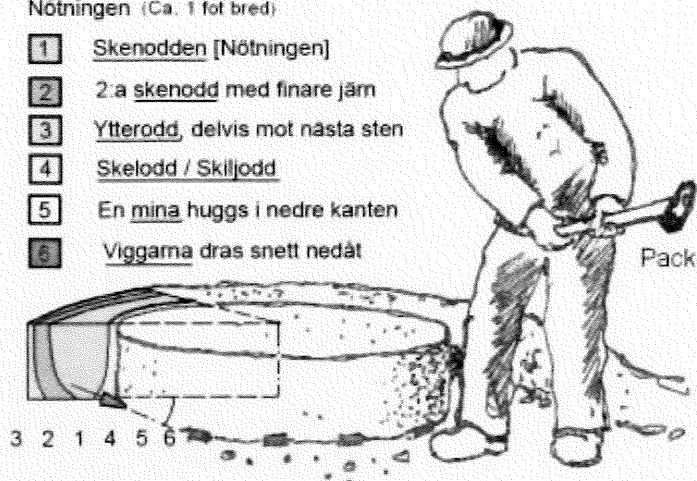
Sven-Gustaf Johansson på Stommen, Tage Fredriksson i Torpelund, Börje

Andersson i Torpelund, Birger Kjerrman, Albin Karlsson, Åke Andersson,

med flera av de boende i Lugnås.

Nötningen (Ca. 1 fot bred)

- 1 Skenodden [Nötningen]
- 2 2:a skenodd med finare järn
- 3 Ytterodd, delvis mot nästa sten
- 4 Skelodd / Skiljodd
- 5 En mina huggs i nedre kanten
- 6 Viggarna dras snett nedåt

Nötningen blev totalt ca. 30 cm bred och krävde delvis mycket precision och vassa verktyg. Skenodden [också Nötningen] gjordes med stora och tunga hackor, s.k. Hottejärn.

Illustration: Ingemar Beiron

"- Icke heller tycks den terminologi, som utöfvarna af stenhuggaryrket ha under tidernas lopp utbildat, ha väsentligt förändrats. Den ha allfort sin individuella, kanske enastående karaktär."

Citat ovan och på framsidan från G. Rudberg.

"Verktøyen vore få och simple."

Citat från J.A. Gyllenhaal

*Kvarnen på Skepparbacken ovanför Lugnås kyrka,
drevs av "Skepparn" men brann tyvärr ner omkring 1895-97,
då den skenade i stark vind och gick varm.*

En skrift utgiven av
Qvarnstensgruvan Minnesfjället i Lugnås.
info@qvarnstensgruvan.se
www.qvarnstensgruvan.se

Fotografier med tillstånd av Västergötlands Museum.
www.vastergotlandsmuseum.se

ISBN 978-91-977086-0-9